

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Оксани Романівни Кісь “Повсякденне життя українських жінок
у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.:
гендерні аспекти досвіду та репрезентацій”, представлену
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю
07.00.05 – етнологія

Тема, обрана дисертанткою для дослідження, є надзвичайно важливою як у науково-теоретичному, так і практичному відношенні. На початку ХХІ ст., коли війни, злочини проти людяності, пригноблення на расовому або релігійному ґрунті виявляються не тільки не подоланими, а й дедалі більше набирають обертів, ключовими знову і знову стають теми: “Людина”, “людське”, “спротив”, так само як досвід “виживання”. Передусім її актуальність підсилюється зростом в умовах військової агресії Росії потребою українського суспільства у власній ідентифікації, в тому числі через звернення до трагічних сторінок історії України новітньої доби. Останні цілком корелюються з логікою історичного розвитку Радянського Союзу від початку 1930-х рр, який уже тоді набув ознак тоталітарного режиму. Голодомор 1932–1933 рр., український самостійницький рух часів Другої світової війни й повоєнного десятиліття, неволя ГУЛАГу стали визначальними етапами упокорення та спротиву для комуністичного експерименту та поступу України до своєї незалежності.

Якісної результативності дисертації Оксани Кісь значною мірою вдалося досягти завдяки міждисциплінарному підходу. Авторка запропонувала здійснити дослідження, зокрема, через призму історичної антропології (головним об’єктом дослідження стала людина конкретного історичного періоду), соціальної антропології (це передусім звернення до аспектів повсякденності – пристосування до нових умов життєдіяльності, стратегії людської поведінки, способи виживання), культурної

антропології (вивчення людини як особистості та творця культури у широкому розумінні слова). Водночас було застосовано феміністичну методологію як специфічний концепт. У вузькому розумінні йдеться про звернення до одного із соціально сконструйованого механізму домінування (чоловічого) і підкорення (жіночого) і, одночасно – боротьбу (і перемогу) жіночої людської гідності, попри фізичне та психічне насилля над тілесністю та духовністю. При тому дисертантці вдалося, так би мовити, “перевідкрити” етнографію. Саме етнологія із її методами етнолог-польовика (опитування, занурення) відкрила їй шлях до емпіричного вивчення повсякдення як досвіду проживання й переживання щоденних практик (у фізичному, психічному, емоційному, символічному сенсах) в умовах історичних катаклізмів середини ХХ ст.

Дисертація має чітку структуру, зумовлену логікою дослідження. У вступній частині дисертантка чітко визначила об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та територіальні межі, сформулювала мету та завдання дисертації, наукову новизну і її практичне значення.

У першому розділі “Жіночий досвід доби сталінізму у дослідженнях і джерелах” проаналізовано стан досліджень з історії Голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольних змагань і ГУЛАГу на предмет представлення у них жіночого досвіду. Переконливо доведено, що в сучасних історико-етнологічних студіях обрана дисертанткою тематика щодо “жіночої дієздатності” в нелюдських умовах Голодомору, українського самостійницького руху та політичного ув'язнення є однією з найменш досліджених. Ґрунтовний аналіз історіографічної бази дозволив побачити у контексті історії національних трагедій тенденцію до віктимізації жінок, а відтак – потребі в новій моделі інтерпретації жіночого історичного досвіду.

У другому розділі “Теоретичні рамки і методологія дослідження” представлено теоретичні та методичні засади історико-антропологічних

студій з відповідної тематики. Переконливо обґрунтовано обрання трьох ключових історичних подій новітньої історії України – Голодомору, українських визвольних змагань та політичного ув'язнення ГУЛАГу у 1940–1950-х рр. та специфіку жіночих автобіографічних наративів як базового історичного джерела для реконструкції жіночого повсякдення у надзвичайних обставинах.

При розкритті особливостей джерельної бази та її використання авторка ставить питання про культурне середовище пам'яті (коли події трапилися) та про особливості їх пам'ятання (як їх згадують). Вона весь час тримає в центрі своєї дослідницької уваги позицію респондента щодо досліджуваних подій, його намагання вмістити ці події у відповідні часові та просторові параметри.

У третьому розділі “Українські жінки в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: безправність vs дієздатність” розглянуто гендерні особливості жіночого повсякдення. Показано, як за цієї доби деякі нормативні жіночі функції (санітарно-гігієнічні, опікунські) і поведінкові імперативи (турбота, співчуття, доброзичливість, охайність, моральні принципи, підтримання соціальних контактів) зазнавали значного згортання або взагалі втрачали чинність. Хоча жінки здебільшого залишались у власних оселях, відбулося радикальне згортання тих елементів традиційної культури, що пов'язані з календарною і родинною обрядовістю та народною творчістю; тимчасово втратили актуальність також традиції харчування, народної педагогіки, гігієни, християнських цінностей, морально-етичних норм, соціальних зв'язків і громадського життя. Водночас попри нелюдські страждання, спричинені штучним голодом, мали місце прояви жіночої дієздатності.

У четвертому розділі “Участь жінок у національно-визвольних змаганнях: приватне vs політичне” дисертантка слушно зауважила суперечливість уявлень і практик щодо нормативної жіночності в умовах

підпілля, труднощі поєднання особистого життя і політичних пріоритетів. У повсякденні підпільниць нівелювалися родинні зв'язки, втрачали актуальність традиції харчування, гігієни, моралі. Знову-таки, традиційна українська культура зазнавала редукування, але зберігалась у ширшому соціальному середовищі, зокрема серед місцевих мешканців.

У п'ятому розділі “Українські жінки-політв'язні ГУЛАГу: жертви і переможці” висвітлено умови утримання жінок-політв'язнів у таборах ГУЛАГу, проаналізовано способи збереження їх національної, релігійної і гендерної ідентичностей, показано роль жіночої творчості у консолідації в'язнів та підтриманні їх морального духу, розкрито значення жіночої солідарності як стратегії виживання, різні форми стосунків з чоловіками, а також розглянуто найбільш травматичні для жінок теми тілесності, сексуальності і материнства у неволі. Для дослідниці ГУЛАГ, крім території неволі, підкорення, тотального приниження, сексуального насильства над жінкою, механізму доведення людини до нелюдського стану, – це світ утримання віри і надії. Цьому сприяли збереженість національної ідентичності, релігійність, людяність, підтримання жіночих цінностей, а відтак – звернення до “простих речей” – співу і віршування, вишивання, колядування – того, де повною мірою проявлялася “жіноча дієздатність”. Традиційна українська культура виявила свою виняткову значущість та інструментальність. Жіноча сексуальність та тілесність у неволі розглядаються не стільки з точки зору насильства (як це відбувається зазвичай), а передусім з точки зору практики різного роду стосунків дружніх, романтичних), що не зникали в умовах табірнього життя.

На завершення загальної характеристики дисертації можна сказати, що дослідження засвідчило вміння дослідниці на основі комплексного аналізу різнопланових джерел (авторських польових матеріалів, зокрема з усної історії, опублікованих та неопублікованих документів, матеріалів)

аргументовано викладати результати власного дослідження. Висновки роботи викладено чітко і логічно. За своїм науковим рівнем дисертація суголосна актуальності й масштабу поставлених завдань.

Автореферат дисертації відображає мету, завдання, основний зміст та результати дослідження. Оксана Кісь прийшла до захисту дисертаційного дослідження із солідним багажем наукових публікацій. Крім монографії, яка мала потужний суспільний резонанс, це чотири розділи в англomовних колективних виданнях, а також 38 розвідок, 21 з яких опубліковано у фахових виданнях.

Безумовно позитивно варто оцінити активну апробацію результатів дисертації на наукових конференціях, зокрема міжнародного та загальнодержавного рівнів.

Зрозуміло, що інтелектуальний продукт такого високого рівня не може не продукувати певних рефлексій. Зупинюсь на деяких із них.

На певні роздуми наштовхує термінологія, що її вживає дисертантка, зокрема поняття “надзвичайна ситуація” у назві роботи для темпорального маркування повсякденного життя українських жінок: під час Голодомору 1932–1933 рр., у націоналістичному підпіллі та у політичному ув’язненні в ГУЛАГу. Видається, цей термін не є ідеальним, – адже з ним традиційно пов’язують передусім природні і техногенні катаклізми. Можна було б подумати про повернення до екзистенціальної системи означень стану людини (яка колись таврувалася у нас як “буржуазна”). Я маю на увазі напівзабуте філософське поняття “погранична ситуація”, запроваджене свого часу німецьким філософом і психіатром Карлом Ясперсом. У сучасних дослідженнях із соціальної (історичної, культурної) антропології цей напрямок розвитку понятійного апарату (і не лише в контексті жіночих студій) є, на мою думку, цілком прийнятним.

Те саме стосується терміну “націоналістичне” підпілля. Свого часу це партійно-більшовистське означення, що з’явилося у відповідних

компартійних документах, активно вживалося під час тотального терору 1940–1950-х рр. на Західній Україні. Чи не настав час подумати над коректністю цього терміну? Адже те, що для ідеологічного супротивника є «націоналістичним», то для нас – «патріотичне», відчайдушний прорив до незалежності. Як на мене, це не просто понятійний релікт, – у сучасних умовах гібридної війни він несе в собі відверто негативні смисли. Додатковим аргументом для нас може бути й назва документального видання, що його нещодавно підготували російські архівісти (первісний варіант: «*Националистическое подполье и его вооруженные силы на Украине. 1939–1956 гг.*»; двотомник побачив світ 2012 р. під дещо зміненою назвою: «*Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы*». Погодьтеся, тут є над чим подумати, передусім – спільноті українських істориків.

В історіографічному блоці надзвичайно потужно представлено зарубіжний (також і російський) сегмент. Проте хотілося б звернути увагу, що у цю проблематику активно і плідно включилися українські історики. Серед їх тематичних доробків – монографічна серія “З історії повсякденного життя в Україні”, започаткована Інститутом історії України НАН України (2010–2014; побачило світ десять томів), змістовні видання вінницького та харківського історичних осередків. Серед колективних праць публікацій є ґрунтовні розвідки, безпосередньо дотичні тематиці дисертації, зокрема, Василя Швидкого “Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві” (Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр. К., 2010. [Кн. 2], ч. 3), а також Станіслава Кульчицького “Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях” (Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. К., 2012). Окремо згадаю також збірник наукових праць “Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство” (К.: Інститут історії України НАН України,

2014), у якому на підставі маловідомих матеріалів висвітлено актуальні проблеми історії Другої світової війни, зокрема й проблеми історичної пам'яті. Ці та інші праці дисертантка оминула своєю увагою.

Джерельна база дослідження є надзвичайно потужною (щоправда, її загальні контури вимальовуються лише після ознайомлення із Додатком) (с. 408–431). У відповідному розділі дисертації відчутно бракує присутності кількісних параметрів жіночих наративів, а також проведених власних польових інтерв'ю, – без них важко зрозуміти їх співвідношення до масиву свідчень з друкованих джерел, архівних документів та польових матеріалів, оприлюднених іншими дослідниками, що торкалися цієї тематики. Відтак це певною мірою знижує репрезентативність авторського матеріалу. Не завжди можна зрозуміти, що з того масиву джерел, передусім із усної історії, вперше запроваджується до наукового обігу. Так само мені як польовику з багаторічним стажем не вистачає даних (і їх детальнішого аналізу) про соціальний статус, освіту, професійну зайнятість респондентів як на момент події, так і на момент запису. Бракує також біографічних відомостей про респондентів, інформації про те, звідки вони родом. Можливо, в роботі навіть могли би бути представлені картосхеми, що візуалізували б їх “географію”. Це допомогло б рельєфніше окреслити регіональний вимір дисертації. Так само доречною була б бодай коротка згадка про інструментарій – методичні засади авторського опитування саме із цієї специфічної тематики.

Аналіз вікових даних респондентів також має суттєве значення. Специфіка спогадів про Голодомор полягає в тому, що це були переважно дитячі спогади, на відміну від свідчень жертв ГУЛАГу. Останні отримані від свідків, які на момент фіксації мали дорослий вік, а тому це цілісні, логічно вмотивовані наративи.

Так само важливо враховувати час інтерв'ювання. При аналізі усної історії Голодомору варто було наголосити, що їх було переважно

зафіксовано в умовах відсутності публічного дискурсу, у час, коли інформаційний простір був менш насичений публікаціями з даної тематики, а отже він не впливав на правдивість свідчень. У 2000-х рр. можна говорити про більшу відкритість респондентів. Адже це час, коли наративи про страхіття Голодомору й ГУЛАГу і героїчний спротив у підпіллі ледь не постійно присутні у суспільній свідомості, а відтак створюють до певної міри ефект «інформаційного шуму». Своєю чергою, це не могло не впливати на достовірність першоджерел, нашаровуючися на первісні спогади учасників досліджуваних подій. Варто зважати на вплив соціальної пам'яті, що сформувалась у старшого покоління, з одного боку – від впливом радянської держави, з іншого – є результатом політики пам'яті в сучасній незалежній Україні.

І ще кілька рефлексій з приводу історичної пам'яті у контексті сучасної регіоналістики. Частково історична пам'ять – це те, що формує самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Завдяки їй забезпечується зв'язок минулого й сучасності (із проекцією у майбутнє). Відтак розвиток регіонального соціуму великою мірою залежить від тривкості історичної пам'яті, адже саме її механізми включаються у процес конструювання регіональних ідентичностей. У цьому зв'язку видається важливим розуміння авторкою, що різні частини України перебували по різні боки державних кордонів, а відтак історичні події у регіональному колективному баченні будуть різними: по один бік – “визвольні змагання УНР”, індустріалізація, колективізація та Голодомор; по другий – “радянська окупація” – героїка ОУН та УПА.

У цьому аспекті хотілося би окремо звернути увагу на територіальні межі дослідження. Дисертантка чітко її окреслює: це головно територія в межах кордонів УРСР і географічний простір СРСР, із уточненням: регіони України, уражено масовим голодом 1932–1933 рр., західно-українські землі, де розгорталась основна діяльність ОУН і УПА у 1940-х –

1950-х рр., а також територія в'язниць і таборів системи ГУЛАГу, де утримували українських жінок-політв'язнів у 1940–1950-х рр. Авторка слушно вказує, що такий підхід дозволяє побачити, до якої міри локація, а фактично – можливість пересуватись (за дисертанткою – мобільність), впливали на специфіку жіночого повсякдення.

Проте у цьому контексті не вистачає ще однієї складової. Ідеться про терени, які на початок Другої світової війни уже півтора десятиліть років були підрадянськими, і населення яких було залучено у боротьбу проти нацизму від червня 1941 р. У цьому зв'язку варто було б звернутися до іншого партизанського повсякдення – “червоного”, тобто до повсякдення радянських партизанських формувань, що діяли на території України (зокрема, об'єднання Федора Ковпака та Олексія Федорова). Нагадаю про монографію молодого російського історика Олександра Гогуну “Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 (Москва, издательство РОССПЭН, 2012). Спираючись на численні архівні документи, а також спогади і мемуари, автор наводить шокуючі факти про атмосферу, яка панувала в партизанських загонах (“мародерство, пьянство, вожделение с женщинами”, 1943 р., загін ім. Чапаєва), проте найкрасномовнішим щодо партизанського повсякдення, зокрема у об'єднанні Федорова, було свідчення письменника Миколи Шеремета, який називав жінок “слабким місцем” загону: “по-перше, їх багато, а по-друге, вони поділяються на дві категорії: кухарки та коханки, Бойових дівчат у Федорова обмаль і командування навіть заперечує, щоби їх використовували на бойовій роботі. В об'єднанні Федорова не піклуються про культуру побуту, чистоту взаємних стосунків жінки і чоловіка. Не можна заперечувати того факту, що багато дорослих командирів, батьків дорослих дітей, взяли собі в дружини молодих, легковажних дівчат...” (с. 423). Кількість такого роду свідчень про “мінігареми” командного складу (дослівна цитата про “славетного”

керівника партизанського загону Миколу Попудренка) вражає. Так само як факти сексуального насилля проти українського населення, до якого вдавалися “червоні партизани”, передусім – на території Західної України.

Подібна паралель між двома військово-політичними структурами – УПА та радянськими партизанами, що спирається на достовірні факти, вочевидь є показовою. В основі цих розбіжностей – безідейність, відсутність спільної мети, а відтак – мотивації. Усе це дає підстави говорити про те, що радянські партизанські загони були “гідним” продуктом сталінізму. Настільки полярний дискурс щодо, говорячи словами О. Кісь, “жіночої дієздатності” в просторових (так само – і хронологічних) межах однієї країни, – це парадоксальний факт і урок, вартий окремого наголосу.

У цьому аспекті надзвичайно позитивною є позиція авторки щодо свідомого відходу від віктимізації жіночих наративів (насправді створюваних не пасивними, пригнобленими і невольними індивідуумами) та акцентації потужного досвіду спротиву та виживання, які вони демонструють. Це один із факторів, що здатний зупинити поляризацію українського суспільства. Мені видається, що у даному випадку говорити про небезпеку зациклювання на “травмі”, “суспільній/колективній провіні” – дискурс, який звучить у дискусіях останніх років в академічній спільноті, недоречно. Адже передусім ідеться про глибоке осмислення українським суспільством “радянської спадщини” та усвідомлення її злочинів проти людства.

І ще одне спостереження. У мене склалося враження, що однією із особливостей жіночих студій є виокремлення жіночого соціуму як самодостатньої структури, що функціонує майже у вакуумі і жодним чином не контактує із другим сегментом, представленим чоловічою статтю. Їхня (чоловіча) присутність ніяк не позначена. Для того, аби рельєфніше сформулювати суть порушеної проблеми, поставимо питання:

а чи існує чоловіча усна історія (виглядає, що сучасна усна історія за своєю суттю є суто феміністичною)? Якою мірою вона використана? Чи це не викривлює джерельну базу? Наскільки коректно можна говорити про жіночий світ за відсутності “чоловічого” погляду на нього?

І наостанок – деякі особисті рефлексії щодо науково-практичного значення отриманих результатів. Позиції, вказані О. Кісь, є добре продуманими і фахово сформульованими (хіба що викликає питання авторська пропозиція “урахування знання про дієві жіночі стратегії для використання потенціалу жінок” (с. 26)). Проте мені хотілося б додати – катастрофи Голодомору, тоталітальні репресії під час українських визвольних змагань, ГУЛАГу, а точніше – неспростовні факти знущання, приниження і звірячих каральних практик тоталітарного режиму, попри травматичний для будь-якої нормальної людини шок, мають бути у всі можливі способи донесені до найширшого загалу українців. Тільки так ми зможемо не тільки назавжди розпрощатися з радянським минулим, але й знайти вихід із сучасних складних суспільно-політичних процесів. Адже боротьба за Україну триває.

Висловлені “думки вголос”, окремі застереження і побажання мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження. Дисертаційна робота О. П. Кісь є завершеною новаторською науковою працею, в якій отримані вагомі теоретично обґрунтовані та практично значимі результати. За науковим рівнем, обґрунтованістю основних положень і висновків, практичним значенням дисертаційна робота “Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій”, представлена на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія, відповідає вимогам пп. 9,10,12 чинного “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженого Постановою Кабінету

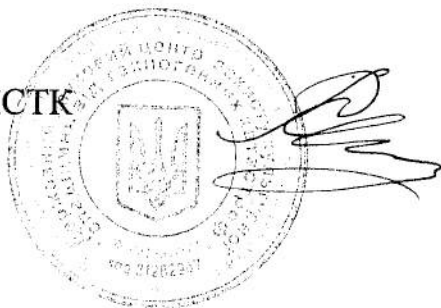
Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її авторка, Кісь Оксана Романівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

**Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Державний науковий центр захисту
культурної спадщини від техногенних
катастроф Державного агентства
України з управління зоною відчуження**

О. О. БОРЯК

Підпис Боряк О. О. засвідчую

Директор ДНЦЗКСТК

Р. А. Омеляшко